

Sözü Güzelleştiren Sanatlardan Mukabele Sanatının İncelenmesi: Kur'ân-ı Kerim Örneği

Doç. Dr. Halil İbrahim KOCABIYIK

Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

ORCID:0000-0002-0941-6980, ibrahim.kocabiyik@usak.edu.tr

Sebahat ÇAKIR

ORCID:0000-0001-9742-8748, sebahat3410@hotmail.com

Özet

Mukâbele, Bedî' ilminde tekâbül adıyla da zikredilen anlamı güzelleştiren söz sanatlarından biridir. İki veya daha fazla mânâyı bir araya getirdikten sonra sırasıyla her birinin karşıtını yahut ilgisini zikretmek olarak tarif edilen mukâbelede güzelliğin kaynağı, karşıt veya uyuşan anlamlar arasındaki dizim ahengidir. Müstakil bir bedi sanatı olmasına rağmen belâgat kitaplarında ayrı bir başlık altında ele alınmadığı görülmektedir. Bu çalışmada, mukâbelenin tanımı, tasnifi, tıbâk/tezât ile arasındaki fark ele alınarak konu ile ilgili olan Kur'ân-ı Kerim ayetlerinden ve Türk edebiyatının önemli şairlerinin şiirlerinden bazı örnekler vererek değerlendirmeler yapılacaktır. Mukâbele sanatını kelimelerin tertibi bakımından mürettep mukâbele ve gayr-ı mürettep mukâbele ve sayı esaslı (ikinin ikiyle, üçün üçle, dördün dörtle, beşin beşle altının altıyla mukabelesi) taksîmât şeklinde inceleyeceğiz. Maksadımız mukâbelenin mahiyetinin daha açık anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mukâbele, belâgat, tıbâkı, bedî, mutabakat.

Examination of the Art of Response, One of the Arts That Beauty the Word: The Example of the Quran

Abstract

Mukabele is one of the figures of speech that beautify the meaning, which is also mentioned as equivalent in the science of *bedi'*. The source of beauty in the metaphor, which is defined as bringing two or more meanings together and then mentioning the opposite or related meanings of each one respectively, is the syntax harmony between the opposing or compatible meanings. Although it is an independent art of painting, it is seen that it is not discussed under a separate title in rhetoric books. In this study, the definition of mukabele, its classification, and the difference between it and *tibâk/contrast* will be discussed and evaluations will be made by giving some examples from the verses of the Holy Quran and the poems of important poets of Turkish literature. We will examine the art of mukabele in terms of the arrangement of words, in the form of compound mukabela and non-composed mukabele, and division based on numbers (two with two, three with three, four with four, five with five, six with six). Our aim is to contribute to a clearer understanding of the nature of response.

Key Words: Mukabele, eloquence, *tibâki*, *bedi'*, agreement.

Giriş

Bedi' sanatında mukabele aralarında tenasüb olan kelimelerin (alaka-ilgi, dert -deva) gibi veya zıtlık dolayısı ile birbirine uyan manaların ifade edilmesinden sonra sırasıyla o manaların mukabillerini söylemek olarak anlaşılır. Mukabelenin sanat yönünden makbul kabul edilen şekli karşıtlar arasında tezat armonisi içinde gerçekleşmiş olanıdır. Karşıtlar arasındaki uyum mukâbelenin en dikkat çekici özelliğidir. Eğer bu karşıtlık ilgisi olmazsa sözün değeri azalır. Bu sanat, sözü söyleyenin meramını anlatmada sıkça başvurulan bir anlatım metodudur. Nitekim Kur'an 'da mevcut olan birçok edebî sanat sayesinde lafız ve mana arasında kurulan bağlantı ile muhteşem bir anlam bütünlüğü oluşur. Kur'ân-ı Kerîm'de dört yüze yakın mukabele san'atı bulunduğunu tespît edilmiştir. Bu, azımsanamayacak bir miktardır. Kur'ân-ı Kerîm'in en doğru bir şekilde anlaşılması için, bu sanatları iyi bilmek önem arz etmektedir.

Mukâbele sanatı, bedi' ilminde daha önceden tanımlanmasına rağmen Sekkâki'den (ö.626/1229) itibaren mâna sanatları arasında yerini almış, bediyye nâzımları da mukâbele ile ilgili güzel örnekler ortaya koymuşlardır.

Mukâbele sanatının çeşitlerini mukâbele tablosu şeklinde makalenin sonuna ek olarak hazırladık.

Belâgat: (البلاغت):

Belâgat, sözün fasih olmakla beraber muktezâ-i hâl ve makama mutabık olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, düzgün ve yerinde söz söyleme kabiliyeti olarak da adlandırılır. Bu şekilde söz söyleyebilenlere «beliğ» denilir (Ünal, 2020, ss. 59). Sözün fasih olması, yerinde, mukteza-i hâl ve makama mutabık olması demek olup kişiye göre söz söylemektir. Söylenen söz ne kadar düzgün ve süslü olsa bile yerinde ve adamına göre söylenilmediği takdirde belâgat söz konusu olmaz.

Muallim Nâcî (ö. 1893) belâgatı şu şekilde tarif etmektedir:

1. Kelâmın muktezâ-yi hâle göre tatbik edilmesi.
2. Bir mânânın diğerinden daha açık birkaç şekilde ifade edilmesi.
3. Muktezâ-yi hâle mutabakat ve makamın tahammülü nispetinde kemâl-i vuzuh ile ifade etmek suretiyle sözün süslenmesidir (Mevlevî & Kürkçüoğlu, 1994, ss. 26-27).

Belâgat, düzgün ve yerinde söz söyleme usulünü öğreten bir ilim dalıdır. İbnü'l-Mukaffa'dan (ö. 142/759) başlayarak Câhiz (ö. 255/869), Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) ve Rummânî'ye (ö. 384/994) gelinceye kadar belâgat, insanın doğuştan sahip olduğu bir kabiliyet ve sanata olan yatkınlığı şeklinde anlaşılmıştır. Nitekim İbnü'l-Mukaffa'a göre belâgat, sözü herkesin kolay söyleyemeyeceği tarzda söyleme sanatıdır. Câhiz'e göre, lafızla mânânın güzellikte birbiriyle yarışması, yani mânadan önce lafzın kulağa, lafızdan önce de mânânın zihne süratle ulaşması; Rummânî'ye göre ise “en güzel lâfızlarla mânânın kalbe ulaştırılmasıdır.” İlim olarak ise düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen belâgat, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç fenne ayrılır (Şensoy, 2008, ss. 242-243).

Me'ani İlmi (علم المعاني):

Me'ani (المعاني) kelimesi, 'mana'(المعنى) kelimesinin çoğuludur. Akılda hasıl olan suret, lafız ile kastedilmiş olması bakımından mana diye adlandırılmıştır. O, lafızdan akılda hasıl olması

bakımından ise mefhum diye adlandırılmıştır (Akdemir, 1996, ss. 149-168; Ünal, 2016, ss. 276; Yüksek, İ. 2022, s 127-133). “Belâgatın üç bölümünden biri olan me’ani, lafzın muktezâ-yı hâle mutabık olmasından bahseden bir ilim dalıdır.” şeklinde tarif edilir. Bu tariften de anlaşılacağı üzere me’ani ilmine nahiv ilminin ruhu ve felsefesi de denilebilir. Çünkü لِكُلِّ مَقَامٍ مَقَالٌ “Her makama mahsus bir söz vardır.” şeklindeki vecizeden, bu açıkça anlaşılmaktadır (Ahmed Matlûb, 1983, ss. 293-294; el-Meydânî, 2010, s. 198; Sekkaki, 2000, ss. 161-163). Ahmed Cevdet Paşa da ilm-i meânîyi “kelâmın muktezâ-yı hâle tatbikinin bilindiği” ilim olarak tarif etmektedir. Bu tanım, daha sonra yazılan Türkçe belâgat kitaplarında hemen hemen aynı lafızlarla yazılmıştır (Uzun, 2013, ss. 206-207).

Beyan İlmi (عِلْمُ الْبَيَانِ):

Beyan (الْبَيَان) kelimesi lugatta “ortaya çıkmak, açık-seçik olmak, açıklamak, anlaşılır hale gelmek” gibi anlamlara gelir (İbn Manzur, 2013, s. 67). Belagat ilminde hakikat, mecaz, kinaye, teşbih, istiare gibi bahisleri anlatan ilimdir (Mevlevi & Kürkçüoğlu, 1994, s. 27). Konuşan kişinin, maksadını dinleyen kişiye açıklaması demektir (Aydın, 2018, s. 11). Beyan ilmi sayesinde kişi, muhatabına maksadını farklı söz ve usuller ile ifade etme imkanına sahiptir ancak bu sözlerin muktezâ-yı hale uygun olması gerekir. Beyân ilmi hangi ifade tarzının daha belîğ olduğunu ve belîğ olduğu zannedilen ifadelerin belâgata aykırı yönlerini aykırılığa düşmeden ifade etme metotlarını ele alır (Hasan Uçar, 2013, s. 16).

Bed’î İlmi (عِلْمُ الْبَدِيعِ):

Arapça بَدِع kökünden türeyen bedî’ kelimesi, “örneği ve benzeri olmayan bir şeyi yaratan ya da örneği ve benzeri olmadan yaratılan şey” anlamlarına gelmektedir. Bu kelime hem üçüncü bâbdan müteaddî hem de beşinci bâbdan lâzım olarak gelir. Bedî’ kelimesi sözlük anlamı olarak yenilik ve hüner-gariplik anlamlarını içerir. Yenilik anlamı, bir şeyin ilk defa bir benzeri olmadan inşâ ve

icâd edildiğine, hüner ve gariplik ise o şeyin hayret verici olduğuna delâlet eder (Aydın, 2018, s. 11; Ünal, 2023, ss. 2023).

Bir belâgat terimi olarak bedî', "kelamı lafız ve mana yönünden güzelleştirme yollarına ait bilgileri ihtiva eden ve bu husustaki kaideleri inceleyen ilim dalıdır". Bedî', edebî sanatlarla örülü ifadenin lafız bakımından kusursuz, mâna bakımından makul ve aynı zamanda bir ahenge sahip olmasının usul ve kaidelerini ele alır (Hacımuftuoğlu, 1992, s. 320). Bedî' ilmi, belagatın tamamlayıcı ve kelâmın güzelleştirici unsurlarından kabul edilmiştir (Aydın, 2018, s. 12; Ünal, 2020, 46).

Yapılan bu tariflerden de anlaşılacağı üzere bedî' ilminin konuları lafzi ve manevi sanatlardır. Bu ilmin gayesi ise bu sanatlar ile sözü süslemektir. Bilhassa lafzi sanatlar kullanılırken mananın bozulmamasına özen gösterilmelidir ki kelimeler değersiz ve anlamsız hale dönüşmesin.

Lafzi ve manevi sanatlar çoktur ama en önemlilerini şu şekilde sıralanabilir:

Manevi Sanatlar; tevriye, istihdam, tıbak/tezad, mukabele, tenasüb/ mura'atu'n nazir, irsad, idmac, mezhebü'l kelami, hüsn-i ta'lil, tecrid, müşakale, müzavece, leffü neşr, cem', tefrik, taksim, mübalağa, istidrak, iham, tevcih, üslubu'l hâkim, teşabühü'l-etraf, aks ve tecahül-i arif gibi.

Lafzi Sanatlar; cinas, tashif, muvazene, tarsi' teşri, iltizam, reddu'l acüz 'ala's-sadr, muvarebe, insicam, iktifa, iktibas, tazmin ve telmih.

Mukâbele المقابلة

Muqâbele, sözlükte قابل fiilinin mastarı olarak "tezat (karşıtlık) ve tekabül (yüz yüze gelmek; iki şeyi birbiriyle karşılaştırmak)" anlamlarına gelir (Mevlevi & Kürkçüoğlu, 1994, s. 102).

Terim anlamı ise "bir ifadede iki veya daha fazla mânâyı bir araya getirdikten sonra sırasıyla her birinin karşıtını yahut ilgisini zikretmektir (Hasan Uçar, 2013, s. 162; Haşimi, 2013, s. 367; İbn Ebi'l-İsba, 1383, s. 179; Kazvînî, 1988, s. 17; Sekkaki, 2000, s. 424; Taftazânî, 1431, s. 419; Ege & Dede, 2022, s. 213; Yüksek, İ. 2023, s 115).

Muqâbele, bedî' ilminde anlamı güzelleştiren söz sanatlarından biri olup tekâbül adıyla da geçer (Durmuş, 2001, ss. 101-102). Başta Hatîb el-Kazvînî olmak üzere onun Telhîşü'l-Miftâh'ına şerh

yazan belâgat âlimleri mukabeleyi tezat sanatı içinde yer alan bir tür olarak görmüşlerdir (Allân, 2002, s. 229; Bulut, 2015, s. 273; Kazvîni, 1988, s. 341; Taftazânî, 1431, s. 388).

Mukâbele sanatının tıbâk'tan farkı, tıbâk'ın iki zıt kelime arasında, mukâbelenin ise ikişerli gruplar halinde karşılıklı en az dört zıt kelime arasında gerçekleşmesidir. Ayrıca mukabelede önce iki kelime bir tertibe göre gelir, daha sonra bu iki kelimenin karşıtları olan iki kelime yine aynı sıra ve tertibe göre dizilmiş olması şartı aranır, tezata ise böyle bir durum söz konusu değildir. Yine mukabele hem karşıt hem uyuşan kelimeler arasında olabilirken tezat ise sadece iki zıt kelime arasında olur (Ayдын, 2018, s. 32; Bulut, 2015, s. 273).

Tesbit edilebildiği kadarıyla mukabeleyi terim anlamında ilk kullanan ve tanımını yapan Kudâme b. Ca'fer'in (ö.337/948) dedesi Kudâme b. Ziyâd el-Bağdâdî (ö. ?) dir. Daha sonra gelen dönemin müelliflerinden Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1005), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Sekkâkî ve İbn Ebü'l-İsba' (ö. 654/1256) daha açık ve yalın ifade etmişlerdir. Sekkâkî'den itibaren ise mukabele sanatı, bedî' ilminde mana sanatları arasında yerini almıştır (Durmuş, 2001, ss. 101-102; Dede, 2022, s. 47).

Belâgat alimlerinin pek çoğu mukâbeleyi tıbâk sanatı içinde değerlendirir. Bu sanatın ana felsefesinin, kelimeler arası tezatlığa dayandığını söyleyen İbnu'l-Mu'tez (ö.296/909), Ebû Hilâl el-'Askerî, İbn Munkız (ö.584/1188), İbnu'l Eşîr (ö.637/1239), İbn Ebü'l-İsba', el-Kazvîni (ö.739/1338), et-Teftâzânî (ö.792/1390) gibi dil bilimciler mukâbele ve tezat sanatlarını aynı başlık altında işlemiş ve müstakil bir bâb açmamışlardır. (Hasan Uçar, 2013, s. 164)

Mukâbele birtakım sanatlarla ilişkilidir. Mana bakımından tezat, îhâm-ı tezat, tenasüp ve îhâmı tenasüp ile şekil bakımından ise leffüneşr, tarsi, akis ile arasında benzerlik olduğu görülür.

Kudâme, mukâbele sanatını kelimeler arasındaki ilişkide zıtlık olup olmamasına göre ikiye ayırır. Zıt olmayan kelimeler arasındaki uyumu muvafık mukâbele olarak kabul eder (Albayrak, 2010, s. 31). Kudâme'nin tanımını kullanarak mukâbeleyi, lafızlar arasındaki zıtlık durumuna göre tam/muvâfık mukâbele ve eksik/nâkıs mukâbele şeklinde inceleyeceğiz.

Tam/Muvâfık Mukâbele

Kelimelerin tamamının birbirine zıt olmasıdır. Bu zıtlık hem lafzen hem manen olabileceği gibi sadece lafzen veya sadece manen de olabilir.

Hem lafzen hem manen zıtlık için şu örnekler verilebilir:

﴿فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا﴾

“Az gülsünler, çok ağlasınlar!” (Tevbe, 9/82.)

Ayetinde geçen, قَلِيلًا [az] ile كَثِيرًا [çok] ve يَضْحَكُ [gülmek] ile يَبْكُ [ağlamak] kelimeleri arasında hem lafzen hem de manen zıtlık vardır.

Geldi ölümlü yalan gitti ölümsüz gerçek,

Siz hayat süren leşler sizi kim diriltecek. (Necip Fazıl Kısakürek)

Bu beyitte geldi ile gitti; ölümlü ile ölümsüz ve yalan ile gerçek arasında tam bir zıtlık vardır.

Sadece manen zıtlık için örnek:

﴿أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾

“Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurludurlar.” (Maide, 5/54.)

Ayetinde geçen مُؤْمِنِينَ [mü'minler] ile كَافِرِينَ [kâfirler] lafızları arasındaki zıtlık lafzen açık iken, أَذِلَّةٍ [alçakgönüllü] ile أَعِزَّةٍ [onurlu] lafızları arasında ilk bakışta bir zıtlık görülmemekte fakat tefsirine bakıldığında mana bakımından zıtlık fark edilmektedir. Zira alçak gönüllüğünün karşıtı zayıflık olmayan onurluluk halidir.

Abdürrahim Karakoç'un şu dizeleri de manen zıtlık için örnek verilebilir.

Çok da kederlenir, az da gülerim

Ustura ağzında düşünceler

Deliliktir belki... Bırakın Kalsın.

Çok ile az arasında manen ve lafzen zıtlık görülmektedir. Ancak gülmenin lafzen zıttı ağlamak olmasına rağmen burada kederlenmek geçmektedir. Kederli ile sevinçli birbirinin zıddıdır. Bu durumda tezât manada gerçekleşmektedir (Güleç, 2021, s. 293).

Sadece lafzen karşıtlığa örnek:

Ağyar ne bilsin benim ahvâlimi Avnî,

Râz-ı dil-i mahzûnumu ahabb da bilmez. (Yenişehirli Avni)

Bu örnekte, bilsin ile bilmez kelimeleri arasında lafzen zıtlık vardır fakat mana bakımından zıtlık yoktur. Burada “ne bilsin” kelimesi bilmez anlamındadır. Tezât, sadece lafzen iki kelime arasında bulunmaktadır.

Eksik/Nâkıs Mukâbele

Eksik mukabele, birbirine mukabil gelen dört kelimedenden ikisi arasında tezatlık bulunurken diğer ikisi arasında tenasüp ilişkisinin bulunmasıdır (Güleç, 2021, s. 294).

﴿عَضَبُ الْجَاهِلِ فِي قَوْلِهِ ، وَعَضَبُ الْعَاقِلِ فِي فِعْلِهِ﴾ “Câhilin öfkesi sözünde, akıllının öfkesi ise işindedir” (Bolelli, 2023, s. 135).

Bu örnekte cahil ile âkil lafızları arasında zıtlık bulunurken söz ile iş lafızları arasında zıtlık bulunmamaktadır. Dolayısıyla mukâbele eksiktir.

Mukâbele, kelimelerin tertibi bakımından mürettep mukâbele ve gayr-ı mürettep mukâbele olarak da ikiye ayrılır: (Güleç, 2021, s. 295)

Mürettep Mukâbele

Mürettep mukabelede kelimeler sırasıyla birbirine karşılık gelir.

﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ﴾

“Allah sizin için kolaylık ister, sizin için zorluk istemez.” (Bakara, 2/185.)

Ayette geçen يُرِيدُ [ister] ile لَا يُرِيدُ [istemez]; الْيُسْرَ [kolaylık] ile الْعُسْرَ [zorluk] sözcükleri arasında mukâbelede zıt kelimelerin sırası aynıdır. Aynı sırada geldiğinden dolayı mürettep mukâbele olmuştur.

﴿تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ﴾

“Geceyi kısaltıp gündüze katar, gündüzü kısaltıp geceye katarsın” (Âl-i İmrân, 3/27.)

Ayetteki الْيَلَّ [gece] ile النَّهَارَ [gündüz] ve تُولِجُ [katarsın] lafızları arasındaki mukâbelede zıt kelimeler gelmiş ve sırası aynıdır.

Gayr-ı Mürettep Mukâbele

Gayr-ı mürettep mukâbelede kelimeler sırayı takip etmeden gelir.

Ağyar vefâdan dem vurur yâr cefadan

Âdemde vefâ olmaya vâd ola köpekte (Rûhî-i Bağdadî)

Bu beytin ikinci mısraındaki ibarede sıra takip edilmemiş dolayısıyla mukâbelenin tertibi bozulmuştur. İnsanda vefa yoktur/ vardır köpekte şeklinde gelmekte, burada zıtlık (âdem) kelimesi ile (köpek) kelimesi ve (vefâ yok) kelimesi ile (vefâ var) kelimesi arasındadır. Mukâbele gayr-ı mürettep olarak gerçekleşmiştir.

Mukâbele en azı iki kelime, en çoğu altı kelime arasında olur (Aydın, 2018, s. 32),.

İki kelime ile olan mukâbeleye örnekler:

﴿فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا﴾ “Az gülsünler, çok ağlasınlar!” (Tevbe, 9/82.)

Ayette geçen يَضْحَكُوا [gülsünler] ile يَبْكُوا [ağlasınlar]; قَلِيلًا [az] ile كَثِيرًا [çok] lafızları arasında mukâbele sanatı vardır.

﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾ “Allah sizin için kolaylık ister, sizin için zorluk istemez.” (Bakara, 2/185.)

Ayette geçen يُرِيدُ [ister] ile لَا يُرِيدُ [istememez]; أَلَيْسَ [kolaylık] ile أَلْعَسْرَ [zorluk] sözcükleri arasında mukâbele sanatı vardır.

﴿وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ “Onun (peygamberin) beraberinde bulunanlar, inkârcılara karşı sert, birbirlerine merhametlidirler”. (Fetih, 48/29.)

Bu ayeti kerimede أَسِيدَاءُ [sert] ile رُحَمَاءُ [merhametlidirler]; مَعَهُ [Onun (peygamberin) beraberinde bulunanlar (mü’minler)] ile الْكُفَّارِ [inkârcılar] sözcükleri arasında mukâbele sanatı vardır.

& أَلْجَمَاعَةَ رَحْمَةً وَالْفِرْقَةَ عَذَابٌ & “Cemaat, rahmet, tefrika ise azaptır”. (Bulut, 2015, s. 273). Burada cemaat ile tefrika; rahmet ile azap sözcükleri arasında mukâbele mevcuttur.

Üç kelime ile olan mukâbeleyle örnekler:

﴿وَأَزَلَّتْ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ ٩٠ وَبُرَزَتْ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ﴾ “Cennet, takva sahiplerine yaklaştırılır. Cehennem de azgınlar için ortaya çıkarılır.” (Şu‘arâ, 26/90-91.)

Ayette bulunan أَزَلَّتْ [yaklaştırıldı] ile بُرَزَتْ [çıkarıldı]; الْجَنَّةُ [cennet] ile الْجَحِيمُ [cehennem]; لِلْمُتَّقِينَ [takva sahipleri] ile لِلْغَاوِينَ [azgınlar] lafızları arasında mukâbele sanatı vardır.

﴿وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبِيثَاتِ﴾ “O peygamber, onlara temiz şeyleri helâl, murdar şeyleri haram kılar”. (A‘râf, 7/157.)

Bu ayette يُحِلُّ [helâl kılar] ile يُحَرِّمُ [haram kılar]; لَهُمُ [lehine] ile عَلَيْهِمُ [aleyhine]; الطَّيِّبَاتِ [temiz şeyler] ile الْخَبِيثَاتِ [pis şeyler] kelimeleri arasında sırasıyla mukâbele sanatı vardır.

Şiir örneği:

وَمَا أَحْسَنَ الدِّينَ وَالْدُنْيَا إِذَا جَمَعَا وَأَفْبَحَ الْكُفْرَ وَالْإِفْلَاسَ بِالرَّجُلِ.

“Ne güzeldir, din ve dünya birleştiği zaman,

Ne de çirkindir küfür ve iflas bir adamda!”

Bu şiirde güzel ile çirkin, din ile küfür, dünya ile iflas sözcükleri arasında mukâbele sanatı vardır (Aydm, 2018, s. 33; Yüksek, İ. 2016, c.5, s. 339-340).

Dört kelime ile olan mukâbeleyle örnek:

فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى ٥ وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى ٦ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى ٧ وَأَمَّا مَنْ

بَجَلٍ وَأَسْتَعْنَى ٨ وَكَذَّبَ بِالْحَسَنَى ٩ فَسُنِّيَسِرُهُ لِلْعُسْرَى ١٠

“Kim verir ve korunur da en güzeli doğrularsa, onu en kolaya eriştiririz. Fakat kim cimrilik eder ve kendini zengin görür de en güzeli yalanlarsa, onu da en zora uğratırız.” (Leyl, 92/5-10.)

Burada *أَعْطَى* [en kolay] sözcüğü, *أَتَّقَى* [verdi] korundu ve *صَدَّقَ* [doğruladı] sözcükleri arasında ortaktır. Aynı şekilde *عُسْرَى* [en zor] sözcüğü, *بَجَلٍ* [cimrilik etti] *أَسْتَعْنَى* [kendini zengin gördü] ve *كَذَّبَ* [yalanladı] sözcükleri arasında ortaktır (Aydın, 2018, s. 33).

﴿مَنْ تَقَلَّتْ مُوزِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ١٠٢ وَمَنْ خَفَّتْ مُوزِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ﴾

“Kimlerin tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimlerin tartıları hafif gelirse, işte onlar da kendilerini zarara sokanlar, cehennemde sürekli kalanlardır.” (Mü'minûn, 23/102-103.)

Burada *الفاء* harfi ile *الواو* harfi arasında; *مَنْ* ve *مَنْ* ismi mevsulleri arasında yine, *خَفَّتْ* [hafif gelirse] ile *تَقَلَّتْ* [ağır gelirse] kelimeleri arasında; iki yerde geçen *مُوزِينُهُ* ve *فَأُولَئِكَ* lafızları arasında; *هُمْ* ile *الَّذِينَ* sözcükleri arasında mukâbele sanatı vardır (Aydın,35).

Beş kelime ile olan mukâbele örneği:

﴿إِن كَيْدًا تَأْسَوْنَ عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾, “Elinizden çıkana üzülmeysin ve O’nun size verdiğiyle de sevinip şımarmayasınız diye.” (Hadîd, 57/23.)

Bu ayette geçen *كَيْدًا* nın *لَا* sısı ile *تَفْرَحُوا* kelimesinin *لَا* sısı arasında; *تَفْرَحُوا* [sevinip şımarmayasınız] ile *تَأْسَوْنَ* [üzülmeysin] kelimeleri arasında; *عَلَىٰ* ile *ب* harfi cerleri arasında; iki yerde geçen *مَا* harfleri arasında; *تَفْرَحُوا* ile *تَأْسَوْنَ* lafızları arasında mukâbele sanatı bulunmaktadır.

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ٢٦ الَّذِينَ يَنْفُسُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾

” Allah sivrisineği ve onun üstününü misal olarak vermekten çekinmez. İnananlar bunun Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise “Allah bu misalle neyi murad etti?” derler, O, bu misalle birçoğunu saptırır, birçoğunu da yola getirir. Onunla saptırdığı yalnız fasıklardır ki onlar Allah’la yapılan sözleşmeyi kabulden sonra bozarlar. Allah’ın birleştirilmesini buyurduğu şeyi ayırırlar ve yeryüzünde bozgunculuk yaparlar; zarara uğrayanlar işte onlardır.” (Leyl, 92/5-10.)

Bu ayette iman edenler ile inkâr edenler, onların tavrı ile kâfirlerin tavrı, saptırmak ile hidâyet etmek, yapılan sözleşme ile onu bozma, birleştirmek ile ayırmak kelimeleri arasında muğâbele sanatı mevcuttur.

Altı kelime ile olan mukâbeleye örnek:

﴿وَعَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

“Bazen hoşlanmadığınız bir şey, hakkınızda iyi olabilir ve hoşlandığınız bir şey de hakkınızda kötü olabilir.” (Bakara, 2/216.)

Bu örnekte ile الواو harfleri arasında عَسَى ile عَسَى lafızları arasında; أَنْ ile arasında تَكْرَهُوا [hoşlanmadığınız] ile تُحِبُّوا [hoşlandığınız] kelimeleri arasında; شَيْئًا [bir şey] ile شَيْئًا [bir şey] arasında; iki yerde geçen وَهُوَ zamirleri arasında شَرٌّ [kötü] خَيْرٌ [iyi] arasında mukâbele sanatı bulunmaktadır.

﴿رُزِقَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ قُلْ أَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكَ لِلَّذِينَ آتَفَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّتْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ﴾

“Kadınlar, oğullar, yük, yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzulan şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah’ın katındadır. De ki: “Size, onlardan daha hayırlısını haber vereyim mi? Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için Rableri katında, içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah’ın rızası vardır.” Allah, kullarını hakkıyla görendir.” (Bakara, 2/50).

Bu âyette de birbirlerine zıt anlamlar olmayan ifadeler birlikte sırasıyla النِّسَاءِ [kadınlar], الْبَنِينَ [oğullar], الذَّهَبِ [altın], الْفِضَّةِ [gümüş], الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ [salma atlar], وَالْأَنْعَامِ [davarlar], الْحَرْثِ [ekinler] altılısı ile رِضْوَانٌ [Allah’ın rızası], مُطَهَّرَةٌ [tertemiz], أَزْوَاجٌ [eşler], خَالِدٌ [ebedîlik], الْآنْهَارُ [ırmaklar], جَنَّاتٍ [cennetler] altılısı arasında muğâbele edilmiştir. (Suyûtî, el-İtkân, V, 1779.)

Kur’ân-ı Kerîm’de burada ele aldığımız ayetlerden başka muğâbele sanatına örnek teşkil eden pek çok ayet vardır.

Mukâbele ile Tıbâk Arasındaki Fark

Belâgat alimleri arasında mukâbele konusunda görüş ayrılığı söz konusudur. Mukâbele sanatı, bazı klasik belâgat kitaplarında aralarında Kazvinî'nin (ö. 1338) de bulunduğu alimler açısından tezât veya tıbâk başlığı altında değerlendirilmiştir. Hilâl el-Askerî gibi bazı belâgat alimleri tarafından ise müstakil bir sanat olarak değerlendirilip ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Bir grup alim de mukâbele'yi ihâm-ı tezâd sanatına dahil ettikleri görülmektedir. Zira mukâbele, birkaç tıbâk'ın arka arkaya gelmesi ile gerçekleşmektedir. Bir ibarede tezâdın olabilmesi için sadece iki zıt kelime olması gerekirken, mukâbele de ise zıt olmayan kelimeler arasında da olabileceği söylenmektedir. İlâveten zıtlar arasında meydana gelen mukâbelenin derece bakımından diğerinden daha değerli olduğu da ifade edilmektedir. (Durmuş, 2001, s. 101-102; Yüksek, İ. 2022, s. 471).

Yani, tıbâk sanatında karşılıklı birden fazla zıt şey zikredilince mukâbele olur. İbn Hicce, bazı âlimlerin mukâbele'yi tıbâk'a dâhil ettiklerini, ancak bunun doğru olmadığını söyler. Zira mukâbele mutâbakat'tan (tıbâk) daha genel bir kavramdır (İbn Hicce, 1987, s. 129).

Tahirü'l-Mevlevî (ö.1951), Edebiyat Lügati'nde tezât sanatına tıbâk ya da mutâbakat da denilebileceğini ifade etmektedir. Ona göre tezât sanatı, “birbirine ya tenasüp yahut tezât başka bir deyişle mütevâfık manaların zikrinden sonra sırasıyla o manaların mukabillerini irad etmektir” (Mevlevî & Kürkcüoğlu, 1994, s. 155) şeklinde tarif eder.

İlk dönemlerde mutabakat ile tezât arasında bir fark görülmezken 19. asrın son yarısından sonra tezâttan farklı olduğu ve mutabakat ile mukâbelenin aynı şey olduğu dile getirilmeye başlanmıştır. Ahmet Hamdi (ö. 1890), mukâbelenin bir diğer adı olan tekâbülün, tıbak türünden olduğu görüşünde olup “iki veya daha ziyade uygun manayı getirip sonra bu manalara karşıt manaları aynı düzende söylemekten ibarettir.” şeklinde tarif ederek mukâbelenin tezâdın bir çeşidi olduğunu ifade eder (Güleç, 2021, s. 298).

Sonuç

Şu ana kadar mukâbele ile ilgili konuları maddeler halinde özetleyecek olursak şöyle denilebilir:

- Mukâbele, lafızlar arasındaki zıtlık durumuna göre tam/muvâfık mukâbele ve eksik/nâkıs mukâbele şeklinde de incelenmiştir.
- Mukâbele sanatı bazı klasik belâgat kitaplarında tezât veya tıbâk başlığı altında değerlendirilmiştir.
- İlk dönemlerde mutabakat ile tezât arasında bir fark görülmezken 19. asrın son yarısından sonra tezâttan farklı olduğu dile getirilmeye başlanmıştır.
- Tıbâk, iki zıddın bir araya gelmesiyle oluşmuştur.
- Mukâbele ise genellikle dört zıddın bir araya gelmesiyle olur. Bu zıtların ikisi sözün ilk kısmında, ikisi ise sözün son kısmında bulunur. Eğer mukâbele on zıt arasında olmuş ise, bu lafızların beşi sözün başında, diğer beşi ise sözün sonunda bulunur.
- Tıbâk, sadece zıtlar arasında oluşmaktadır.
- Mukâbele ise zıtlar arasında olabileceği gibi, zıt olmayanlar arasında da olur. Fakat mukâbele'nin zıtlar arasında olması, onun derecesini ve değerini yükseltir.

Kaynakça

- Ahmed Matlûb. (1983). Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Belâgiyye ve Tetavvuruhâ (C. 1). Matba'atu'l-mecme'î'l-'ilmi'l-'Irâkî.
- Akdemir, H. (1996). Belagat İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2, 149-168.
- Albayrak, E. (2010). Arap Dili ve Belâgatinde Mukâbele San'atı ve Kur'ân-ı Kerîm'den Örnekler. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Allân, İ. M. (2002). el-Bedî' fi'l-Kur'ân.
- Aydın, M. (2018). Arap Dili Belagatında Bedi' İlmi ve Sanatları. İşaret Yayınları.
- Bolelli, N. (2023). Belagat Arap Edebiyatı. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bulut, A. (2015). Belâgat Meâni- Beyân-Bedî' (No:284; 5. bs). MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Dede, H. (2022). Arap Edebî Eleştiri Sanatına Genel Bir Bakış. İçinde A. Yıldız (Ed.), Arap Edebiyatının Gelişim Serüveni 1 (ss. 39-68). Palet Yayınları.
- Cerrahoğlu, İ. (1996). Tefsir Tarihi (C. 1). Fecr.
- Durmuş, İ. (2001). Mukabele (C. 31, ss. 101-102). TDV Yayınları.
- Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nîsâbûr. (2010). Mecmaü'l-Emsal (C. 2). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Ebü'l-Fazl İbn Manzur İbn Mükerrerrem Cemaleddin Muhammed b. Mükerrerrem b. Ali el-Ensari, İ. M. (2013). Lisânü'l-Arab (A. H. Amir Ahmed Haydar, Çev.; 1-10). Darul Kütübil İlmiyye.
- Ege, R., & Dede, H. (2022). Muhammed el-Kavvâs el-Halebî ve Riyâdu'l-Ezhâr ve Nesîmu'l-Eshâr Adlı Makâmâtı. EKEV Akademi Dergisi, 26(92), 206-217.
- Güleç, İ. (2021). Sözü Güzelleştiren Sanatlardan Mukâbele Tanım ve Tasnifi Üzerine Birkaç Not. Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 27, 287-313.

Hacımüftüoğlu, N. (1992). Bedi'. İçinde Bedi' (TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 5). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bedi--belagat>

Hasan Uçar, U. (2013). Kur'an-ı Kerim'deki Anlamsal Bedi' Sanatları [Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan.

Haşimi, E. S. A. (2013). Cevahirü'l-Belaga. Darul Hadis.

İbn Ebi'l-İsba, el-M. (1383). Tahrîru't-Tahbîr fi Sınâ'ati's-Şi'r ve'n-Nesr ve Beyâni İ'câzi'l-Kur'ân.

İbn Hicce, T. E. el-Hamevî. (1987). Hızânetü'l-Edeb ve Gâyetü'l-Ereb (C. 1). Beyrut.

Kazvîni, C. A. (1988). El-İzâh (li-muhtasari Telhîsi'l-Miftâh) (C. 4). Dâru İhyâi'l-Ulûm.

Mevlevi, T., & Kürkçüoğlu, K. E. (1994). Edebiyat Lugatı. enderun kitapevi.

Mustafa, İ. U. (2013). Meani. İçinde Meani (C. 28). İSAM Yayınları.

Sekkaki, E. Y. es-Sekkâkî. (2000). Miftâhu'l-ulûm (C. 1). Beyrut: Darul Kutubil İlmiyye.

Şensoy, S. (2008). Rummani (İstanbul, C. 35). İSAM Yayınları.

Taftazânî, S. M. b. Ö. (1431). Muhtasaru'l-Me'ânî (C. 2).

Ünal, M. (2016). Osmanlı Türkçesi Grameri Sözlüğü. Isparta: El-Ya Yayınları

Ünal, M. (2020). Türk-İslam Edebiyatı. İstanbul: Lisans Yayıncılık.

Ünal, M. (2023). Uzun Firdevsi'den Mitolojik Hikâyeler. Isparta: El-Ya Yay.

Ünal, M. (2020). Kastamonulu Muhammed Eşref Mesti Divanı. Isparta: Fakülte Kitabevi.

Yüksek, İ. (2016), Tahkik-ül Aziz, c.5, s.339-340, Dubai Hükümeti, BAE.

Yüksek, İ. —(2023), Fudulinin Alışverişinin Hükmü ve Delilleri, sobider, sa.65, s 115.

Yüksek, İ.(2022), Bakara Suresi Örneğinde Arap Dilinde Harfi Cerli Fiiller, sobider, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, yıl 9, sa.59, s. 471.

Yüksek, İ.(2022), Temyiz Yaşına Ulaşmış Çocuğun ve Akıllı Zayıf Ma'tuhun Alışverişinin Hükmü, Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 5 (2), 127-133.

EK-1: Mukâbele

Tablo 1: Mukâbele

Tam/Muvâfik Mukâbele

Hem lafzen hem manen zıtlık *فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا*

“Az gülsünler, çok ağlasınlar!” (Tevbe, 9/82.)

Manen zıtlık *أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكُفْرِينَ*

“Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurludurlar.” (Maide, 5/54.)

Lafzen zıtlık *أَغْيار ne bilsin benim ahvâlimi Avnî,*

Râz-ı dil-i mahzûnumu ahbâb da bilmez.

(Yenişehirli Avni)

Eksik/Nâkıs Mukâbele *غَضَبُ الْجَاهِلِ فِي قَوْلِهِ ، وَغَضَبُ الْعَاقِلِ فِي فِعْلِهِ*

“Câhilin öfkesi sözünde, akıllının öfkesi ise işindedir”

Mürettep Mukâbele *يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ*

“Allah sizin için kolaylık ister, sizin için zorluk istemez.”

(Bakara, 2/185.)

Gayr-ı Mürettep Mukâbele *تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ*

“Geceyi kısaltıp gündüze katar, gündüzü kısaltıp geceye katarsın”

(Âl-i İmrân, 3/27.)